

Ինձինքանի աւանդածին նման բան մ'ալ կը յիշուի աւելի նորերէն (տես Զէյթունի Անցիալէն եւ ներկայէն, Մասն Ա, զիսննա 1900, էջ 15): Հոս կը յիշուի մագաղաթեայ ձեռնագիր աւետարան մը՝ յունական գրով ու հին չայրէնով գրած, որ սեպականութիւնն էր Զէյթունի Ս. Լուսաւորէն եկեղեցւոյ քահանայներէն Տ. Ենոքէր Գաւիթի-Նրէցեանի: Սիրելէն թէեւ այսպէս պարզապէս Աւետարան կ'ըսուի, բայց յետոյ կը պարզուի թէ ձեռագիրը՝ Մանկութեան աւետարան կը կոչուէր, որ գրուած էր «Քրիստոսի 250 թուականին», չեղինակը ձեռագրին ետեւէն կը հանէ ծանօթութիւն մը՝ ուր կը պատմուի Զէյթունեցոց քրիստոնէութիւն ընդունելու մասին Քրիստոսի 75 թիւն Մանկութեան աւետարանները առհասարակ անվաւերական բաներ են եւ յետին ժամանակի գործ. ուստի 250 թիւն կեղծիք կը համարիմ: Յայտնի չէ թէ Զէյթունեցոց քրիստոնէութիւն ընդունելու առաւ պատմութիւնն ալ յունարէն գրերով գրուած էր. եթէ այդ, այն ժամանակ կեղծիքը բոլորովին կը հաստատուի: Ցաւալի է որ «այս անգին հնութիւնը Գող Վալիէ հռչակաւոր աւետարանին եւ ուրիշ կարեւոր ձեռագիրներու հետ այրեցաւ 1884ի մօտ հրդեհին»: Ասով զրկուած ենք կարողանալէ գրականապէս հաստատելու որ յիշեալ աւետարանն ալ, եթէ իրօք յունարէն գրերով չայրէն էր, յետին ժամանակի գրութիւն մ'էր:

Այս բոլորին եզրակացութիւնն այն է թէ մինչեւ Ս. Մեսրոբ Ենթադրել չայայտելու գրականութիւն մը յոյն, պարսիկ կամ ասորի տառերով՝ անհիմն է. եւ թէ այս շրջանին չայրեր ունէին ոչ թէ չայրերէն, այլ յունարէն, պարսկերէն եւ ասորերէն ընդունեցող գրականութիւն:

Հ. ԱՍԱՌԾԱՆ

ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՎՐԳ. ԼԵՀԱՅԻ

(Եւրոպայի մէջ)

1. Գիրք պատմութեան Յովսէփոսի Երալայեցւոյ յաղագս պատմութեան չրէիք ընդ Հոովմայեցւոց եւ տերեւոյ Նրուսաղէմի:

Թիշատ. «Ես Ստեփանոս Լեհացի, յետին ի մանկանց եկեղեցւոյ... բազում անգամ յառաջագոյն հարկեալ ի հրամանէ երիցս երանեալ Տեառն փրկիպարսի կաթողիկոսի եւ ապա

աղաչեալ ի Թախանձանաց եղբարցն, որք կային ի հրահանգս զեգերանաց իմաստից ի սուրբ Աթոռս Էջմիածնին, ի Թաւարեութեան տառարին Հայոց ՌժԹ. (= 1660) զայս Պատմութիւն Յովսէփոսի Թարգմանեցի ի լատինացւոց բարբառոյ ի Հայոց լեզու», լրատ. Էջմիածին 1787, Յիշատակարան տես էջ 488—89, Ձեռագրի չմը պատահած է. Լ. Ալիշան, Միսական, էջ 329 եւ 331, հրատարակած է նմանատպութեամբ Յովսէփոսի գրքի մէջ յիշատակարանը 1662ին ընդօրինակուած Յովսէփոսի մը (տես իմ Յովսէփոսի Նաղաշ գրութիւն, էջ 55, Հմմտ. Առ. Դուր. 408, Դագեան, 92, ԱՐԲՏ, 452):

2. Հայկի վարոց որ կոչի Փրանկաց Հարանց վարք: — Յիշատ. «Թարգմանեալ եղեւ ի լատին բարբառոյ ի Հայ բարբառ ձեռամբ Ստեփանոս վարդապետի Էլովացւոյ, որ է վերակացու եւ գանձապետ ի սուրբ Կաթողիկոսարանն Էջմիածնի», Ձեռ. Էջմիածնի, Թ. 792 գրուած 1673ին, հմմտ. ԱՐԲՏ, 355: Թարգմանութեան տարին անծանօթ է: Նկատելով որ Էջմիածնի ձեռագիրներէն մին Թ. 793 գրուած է 1660ին, Գ. Տէր-Մկրտչեանի հետ կ'ընդունանք Թարգմանութեան տարին՝ 1660 թուականը, երբ աւարտած է Ստեփանոս իւր անգրանիկ Թարգմանութիւնն Յովսէփոսի գրքոց: Թարգմանութիւնը կատարուած է կ'ըսուի հոս «ի լատին», բարբառոյ, մինչ մեր Մատենադարանի Թ. 290 եւ Գեորգ. Յուց. Թ. 567 ձեռագիրներու՝ Դիմն. Արիստագացւոյ Յիշատակարանին մէջ Ստեփանոս կը գրէ թէ Թարգմանած է ինքը «ի Լեհաց բարբառոյ», Որն է ուղիղը՝ Տէր-Մկրտչեան կը միտի լեհերէնէն ընդունել: Բայց ըստ մեզ առաջինն է ուղիղը՝ բնագիրը լատիններէն եղած է: Ինչպէս քիչ յետոյ պիտի տեսնենք, Դիմնեսիոսի Յիշատակարանը խանգարուած է երկրորդէ մը. ուրիշ ձեռագիրներ (մեր Թ. 255 եւ Թ. 688) այսպիսի անխաղաղութիւն չունին, լատիններէն բնագրի կողմն է նաեւ Առ. Դուրիւ. էջ 408:

Բազմաթիւ ձեռագիրներ ծանօթ են գրուածքէս, որուն պատճառն է անշուշտ այն որ Հայք «յոյժ համը եւ անորոշ», գտան զ'բանը այս գրքոյ, (Դուրիւ. Թ. 581-Մկրտչեանի միայն Էջմիածնի Մատենադարանի մէջ 7 ձեռագիր տեսած է, որոնց մասին երկար տեղեկութիւններ առած է ԱՐԲՏԻՄԻՍԻ մէջ (1899, էջ 354—357 եւ 1900, էջ 28—32, 134—140), Գ. Մ. երկու խումբ կը զանազանէ, ձեռագիրներէս Ա—Դ

ունին բնագիրն լիակատար, մինչև միւս 2—է օրինակները տեղիս տեղին կրճատած են եւ փոփոխած Նոր յաւելումներով: Լիակատար բնագիրն արժանապատ է նաեւ ապագրութեան 1702ին (անդը անյայտ) այսպիսի խորագրոյ տակ. “Գիրք Հայեի վարուց, որ ասի Հարանց վարք:”, 2եռագիր օրինակ մ’ալ ունինք մեր Մատենադարանին մէջ. թ. 578, թղ. 80բ—204բ:

3. Թարգմանութիւն զրոցն Դիոնիսիոսի Արիստագացոյ: — Յիշատ. “Վասն զի թարգմանութիւնն Ս. Ստեփաննոսի Արեւեակց եպիսկոպոսի էր դժուարեմանց. եւ բնաբանն ի բազում տեղիս փոփոխեալ. եւ Մեկնութիւնն առ ի սրբոյն Մարտիրոսէ արարեալ՝ կիսակատար թարգմանեալ... վասն որոյ եւս Ստեփաննոս իշովացի յետինն ի բնաստիւրացն, ի խնդրոյ եղբարց ուսումնասիրաց ի դուռն Ս. Աթոռոյ Էջմիածնի, Համարձակեցայ միւսանցամ թարգմանել ի լատինացոց բարբառոյ ի Հայոց լեզու, թէ զքնաբանն եւ թէ զՄեկնութիւնն լիակատար. եւ զԲարաանչիւր գլուխս ի գլխաւոր մասուն... եւ ապա զկնի իւրաքանչիւր մասին՝ ընտրանին մեկնութիւնն Հարազրեցի: Եւ արտաբոյ մեկնութեանն զոր արարեալ էր Ս. Մարտիրոսի Յունաց վարդապետին՝ այլուստ եւս բազում ճանս մեկնողականս առ ի բացայայտութիւն նկարագրին ղորոցմեջ:... ի վերջոյ զՊատմութիւն զսմանէ գեցուք:”

“Եւ Ստեփաննոս իշովացի յետինն ի բնաստիւրաց... փոյթ յանձին կալայ վերստին թարգմանել ի լատինացոց բարբառոյ ի մերս լեզու... թարգմանութիւն զրոցն եղեւ ի թուարեութեան տումարիս Հայոց ՌՃԺԱ (= 1662) ի Հայրապետութեան Յեանն Յակոբայ սրբազան կաթողիկոսի ամենայն Հայոց:

Հատ օրինակներ կը գտնուին սակէ Հայ Մատենադարաններու մէջ. մեր Հաւագրան, մէջ ունինք երեք օրինակ՝ թ. 255, 290, 688, Հմմտ. եւ ԱՐԲԸ, 1899, էջ 452:

Վերջին Յիշատակարանը ինչ ինչ յաւելումներով է մեր թ. 290ի (Հմմտ. Յուցակ, էջ 716) եւ Գեորգ. Յուց. թ. 567ի մէջ. այսպէս ունի նաեւ Ջարանեյեանի օրինակը՝ Մատենադարան, էջ 393—94. ուր կը յիշատակուին Ստեփաննոսի այլեւայլ թարգմանութիւնները, Առաքել [Դաւրիթեցւոյ] անունն եւն, յաւելումներ, որոնք չկան թ. 290ի եւ 688ի մէջ: Այս չլրջալը մեզի կասկածելի կը ցուցնէ

յիշեալ յաւելումներուն Հարազատութիւնը: Եւ յիշուի ինչպէս կրնար յիշուի Հոն Առաքելի անունը եւ պատմագրութիւնը, որ աւարտած է թարգմանութենէս տարի մ’ետքը, ուր յիշատակութիւն կ’ըլլայ նաեւ Ստեփաննոսի այս թարգմանութեան: Այս երեւոյթը կասկածելի կ’ընէ մեզի անոր Հարազատութիւնը, որ այլուստ ալ արդէն նշմարելի է:

4. Ի զրոց Պատմաոց Արիստոտէլի. կամ՝ ոմանց Թուի Պրոկղի: — Յիշատ. “Դուքաքեայ բանս թարգմանեցաւ ի լատինացոց բարբառոյ ի Հայոց լեզու եւ ի բարբառ, ի ձեռն ուրումն լեհացի Ստեփաննոս կրօնաւորի, որ զԳրիսեմարիոն եւս կրկին թարգմանեաց, ի փառս Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ: Ամեն Առաքելութիւնքս Պրոկղի եւ ՊիՏրոսի նորեցեալ մատմբ Ստեփաննոսի լեհացոյ:”

Այսպէս մեր Մատենադարանի թ. 649ի Համաձայն, որ ինչպէս կ’երեւայ նոյն խի Ստեփաննոսի ինքնագրութիւնն է: Թարգմանութեան թուական չէ նշանակուած. թուական չունին նաեւ Գեորգ. Յուց. թ. 536, Թաւրիղի թ. 7 (Շմառեան՝ Յուցակ 2եռագրաց Թաւրիղի, զի, Վեկնաւ, 1910, էջ 50ա) եւ 1750ի ապագրութիւնը (Վ. Պրոկղի, “Գրքուկ որ կուի Պատմաոց, որ է մասն ինչ ի գրոց Պատմաոց Արիստոտէլի կամ՝ որպէս ոմանք կարծեն Պրոկղի Իմաստասիրի. 80, էջք 78): Գ. Յէր. Մկրտչեան (ԱՐԲԸ, 452) կը համարէ թարգմանութեան 1660—1662ի մէջ: Այս տեղեկութեանց Համաձայն ուղղելու է Հ. Ջարանեյեանի սխալ տողերս (Մատենադարան, էջ 322). “Ստեփաննոս լեհացի է չորեքստասաներորդ դարու, թարգմանած է “Պրոկղի պատրիարքի Կոստանդնուպոլսի”, Պատմաոց գիրքը, 2ամ չեան (Գ. 620) կ’անուանէ զայս “գիրս Համաբնաբանութեան:”

5. Գիրքը քնազանցական Արիստոտէլի եւ լուծմունքն Նորին ի Լեհացի Ստեփաննոս քանասիրէ:

Կարենեանցի ցուցանի բազմաթիւ ձեռագիրներ կը մատնանչէ Էջմիածնի Մատենադարանի մէջ՝ այլեւայլ խորագրներու տակ, որոնց վստահել չենք կրնար: Մեր տուած խորագիրն է ըստ Սեւանի ձեռագրին (յամբ 1757, Հմմտ. Սմբատեան՝ Գեղարքունիք, 451: Դադեան, էջ 92 կը յորոշորուի. “Ժա. ՋԱրիստոտէլի Մեսաֆիզիքայն իւրով լուծմամբ:” Գրուածքս յօրինուած ըլլալու է 1662էն յտուալ, երբ գրուած է Կար. թ. 80 ձեռագիրը:

6. Բանք իմաստասիրականք եւ աստուածաբանականք համառոտաբար իբր տամնաթղթն արտադրեալք եւ հաւաքեալք քստ պարբերեց՝ աշխատասիրութեամբ Լեհացի Ստեփաննոսի բանասիրի:

Երկու օրինակ կը գտնուի ի Թաւրեզ (Հմմտ. Լր. Անուանեալ Յուլիանոս Գրեգորեան Թաւրեզի. էջ 90ա. եւ էջ 5)ա, գրուած 1667—1672թն): Դարեան, էջ 92 կը յիշատակուի թ. «գ. զՍահմանացն ըստ պարբերեցին», Թարգմանութիւնն կատարուած ըլլալու է վաղ քան 1662, վասն զի այս թուականին գրուած է Քլմ. Թ. 81 (կար.) Զեռագիրը, ուր կայ նաեւ այս. Ասկէ տարբեր գրութիւն ըլլալու է «Աստուածաբանութիւն իմաստասիրաց», գրուածքն «Հոմերոս Նշանաւոր», ... սկզբնաւորութեամբ, որ կը գտնուի մեր Թ. 649ի մէջ, էջ 367—371, ըստ երեւութիւն Ստեփաննոսէն ի մի հաւաքուած:

7. Համառոտ հաւաքումն յաղագս հոգւոյ բանականի (Թովմայի Ակոսինացոյ):

Եղիշատ. «Վասն զի Թարգմանութիւն գրողս... էր յոյժ ապականեալ... եւ բովանդակն ոչ Թարգմանեալ, այլ... հասկաքաղ արաբեալ... եւ Ստեփաննոս Իլովացի... վերստին լեապեա... ի լատինացոյ բարեմոյ ի Հայոց լեզուն փոխեցի... ի Ռեմօն (= 1668) թուականին, ի Հայրապետութեան տեսան Թաւրեզայ, ընդ հոլանեաւ Էլքիմանի: Համեմատե Թ. 88 Դարեանն ձեռագրաց (տես. Թովման Զեռն. Յուլիան, էջ 104—105): Օրինակ մ'ալ կը յիշուի Թոր. Աղբ. Բ. 449. Իսկ Կարենեան Յուլիան (էջ 51, Թ. 858—866) ցոյց կու տայ Էլքիմանի Մատենադարանի մէջ 9 օրինակ:

8. Համառոտ հաւաքումն յաղագս հրեշտակաց, որ Կարենեանցի Յուլիանի մէջ (էջ 51, Թ. 867) կը կոչուի Հրեշտակաբանութիւն: Դատեան 92, այս երկու գործերն կը յիշատակուին իբրեւ մէկ գրութիւն «Զհոգեաց եւ զհրեշտակացն Թովմայի Ալեքսանդրոյ»:

9. Գիրք Յետապ որդւոյ Սիրաբայ: Գրուածքին Թարգմանութիւնն կ'ընծայեն իրեն Յիշատակագիրն՝ Դատեան, 92 եւ Զամեան՝ Գ. 620: Մեր Մատենադարանի Թ. 319ի մէջ (տես Զաւեան՝ Յուլիան, էջ 762) Թարգմանիչ չէ յիշուի: Զարբանեանն՝ Պատմ. Հայկ. Հին Կար. Բ.՝ էջ 296 կը գրէ. «Նշնպեա իր աշխատասիրութեան արդիւնքն է նաեւ Սիրաբայ գրող նոր Թարգմանութիւն մը, Ոսկան վարդապետ

պետին ինդրանդն, ու անոր սպագրած Աստուածաշունչ գրող մէջ հրատարակուած», Ոսկանի Աստուածաշունչը լոյս տեսած է 1666թն. ուրեմն այս թուականն յառաջ ըլլալու է Թարգմանութիւնը:

10. Բուրաստան Աղօթից. որ եւ առկնդանութեամբ հեղինակին լոյս տեսաւ այսպիսի խորագրով. «Բուրաստան աղօթից, յորում պարունակին բանք մաղթանաց եւ խօսք ընդ Աստուծոյ... Թարգմանեցեալ ի լատինացոյ լեզուն է ի Հայկական բարբառ, աշխատասիրութեամբ ուրումն Ստեփաննոսի վարդապետի Լեհացոյ... Եւ ապագրեցեալ ըստ խնդրոյ ճուղպեցի խօնայ Սահրանի որդի պարոն Գասպարին...» Վեներիկ 1685. որ այնուհետեւ գեւ երեք սուգաբանութիւն ալ տեսած է (Հմմտ. Ղազկեան՝ Հայկական Նոր մատենագիտ. Ա. էջ 353—54: Հմմտ. եւ Զամեան՝ Գ. 620. Դատեան, 92): Ցպագրութեան ժամանակ լեզուն զորաւոր խանգարում կրած է:

11. Գիրք օրինաց Հազարացոյց կամ Իմայեցեացոյ որ կոչի Լուրան, այսինքն՝ հաւաքումն պատուիրանաց: Թարգմանեցաւ ի Լատինացոյց բարբառոյ ի լեզու Հայոց աշխատասիրութեամբ իմաստնաւեր Ստեփաննոս Լեհացոյ:

Մեր Մատենադարանին մէջ երկու օրինակ ունինք ասկէ մին՝ Թ. 576, օրինակուած Հ. Մ. Մատենանէ՝ 1843թն ի Ջուղայ գրուած ձեռագրէ մը, եւ երկրորդն՝ Թ. 275, Թերի: Զեռագիր մը կը յիշուի նաեւ Էլքիմանի՝ Կարենեան՝ Յուլիան, Թ. 1751, Հմմտ. եւ Դատեան, 92:

12. Դատեանի ձեռագրին Յիշատակագիրը կը յիշատակէ նաեւ «Ժ. զՍրին Ընդդիմութիւն», այսինքն՝ Հերքումն Լուրանի, որ անծածօք է մեռի:

13. Կարենեանց՝ Յուլիան, Թ. 1609 կը յիշէ յանուն «Ստեփաննոս վրդ. Կամեացոյ», գրուածք մ'ալ՝ «Պատմաւ Նոսաղատիկին», Բովանդակութեան եւ այլ հանգամանաց մասին տեղեկութիւն կը պակսի այլուան, թերեւս ըլլայ նաեւ Ստեփ. Վ. Ռոշքայի:

* * *

Ինչպէս վերագոյն ակնարկեցինք արդեն, Ստեփաննոսի գրուածոց լիակատար ցանկն սպասելու է միայն Էլքիմանեան, ուր նշյի իսկ Կարենեանցի խնդր ու կրակ ցուցակի համաձայն ըստ

